

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԱԽՐԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

(Ըստ աղաղ. Ն. Մառի)

Մինչեւ արիւս - եւրոպացիների երեւալը, Հայաստանը, ինչպէս եւ Կովկասեան աշխարհի միւս երկրները, բնականօրէն զանազան յարեթական ժողովուրդներով ու ցեղերով: Ամբողջ երկրում տարածւելուց յետոյ, արիւս - եւրոպացիք ձուլւեցին տեղական այլ եւ այլ ժողովուրդների հետ, եւ դրա հետեւանքով ստեղծւեցին մի շարք խառն տիպի լեզուներ: Հայաստանի խառն լեզուներից արիւս-եւրոպական շերտը դեռ երկար ժամանակ աճում էր ի հաշիւ իրանական տարրի: Հայերն իրենք պահել են յարեթա - արիւս - եւրոպական լեզւի երկու խառն տիպ, որոնք կոչւում են երկու պայմանական անուններով. մէկը գործածական է միայն հայերի մօտ՝ հայկական, միւսը միջազգային է՝ հայերէն: Առաջինը այժմ մեռած է - եկեղեցու եւ հին դրականութեան լեզուն: Հին ժամանակները նա ոչ միայն դրական լեզու էր, այլեւ Հայաստանի հարաւ - արեւելեան մասում, Սիւրիայի եւ Պարսկաստանի սահմանի վրա ապրող ժողովուրդներից մէկի կենդանի ու գործածական լեզուն էր: Երբ այս ժողովուրդը տիրեց բոլանդակ Հայաստանին, հայկական լեզուն դարձաւ հայ նախարարների լեզուն նաեւ երկրի այն մասերում, ուր բնիկ լեզուն միւսն էր՝ հայերէնը: Վերջինս հետզհետէ վերածւեց աւատական Հայաստանի հասարակ ժողովուրդի՝ ռամկի լեզուն:*) Սա նոյնպէս հին եւ առաջինին ազգակից լեզուն է՝ ինքնուրոյն եւ լեզարանորէն առաջինին հաւասարազօր, որ մեզ հասել է բազմաթիւ բարբառներով: Երկու լեզուների մէջ էլ արիւս - եւրոպական

*) «Արմէն» բառը հայերէնում ստացաւ «ռամիկ» մեղ (փոխանակ «արամիկ») եւ ճշմանակով էր «հասարակ ժողովուրդ», ուստի՞ն դասակարգ: Այստեղից եւ «ռամիկական», այսինքն՝ «հայերէն» լեզուն՝ հասարակ ժողովրդի լեզւի ճշմանակութեամբ:

տարրերին միացած են յարեթական տարրեր: Դրա արդիւնքն է Հայաստանի երկու լեզուների ինքնատիպ, զուտ Հայկական բնոյթը, ինչպէս եւ Հայերի ազգակցութիւնը Կովկասեան աշխարհի բնիկների, մասնաւորապէս վրացիների հետ:

Հայկական բառարանում յարեթական ծագում ունեցող բառերը եթէ նոյնիսկ քանակով աւելի չեն, բայց իրենց ներքին իմաստով եւ ժողովրդական հոգեբանութեան խորքերի հետ ունեցած կապով գերազանց են: Ազգականութիւնն նշանակող բառերը՝ հայր, մայր եւ ուրիշներ, մեծ մասամբ արիա - եւրոպական ծագում ունին, թւական անունները՝ արիա - եւրոպական են, երկնքի, գետնի, ջրեր, հոգի-շունչի պէս բառերը եւ հոգեկան յոյգեր - վախ, ուրախութիւն եւայլն - արտայայտող բայերի մէկ կարեւոր մասը պատկանում են յարեթական տարրին:

Մշակութային կեանքի շատ կողմեր արտայայտւում են յարեթական ծագում ունեցող բառերով, ինչպէս ծառերի, եւ, աստաստրակ, բուսական աշխարհի, հոգի մշակութեան ու չինարարութեան, երկրագործական գործիքների, մետաղների անունները, ոսկի, արծաթ, երկաթ, պղինձ, հմայութեան եւ գուշակութեան դանդաղ ձեւերը, Կովկասեան աշխարհի կոտայաշտական կրօնի հետ կապւած անասունների անունները, ինչպէս Խզ, արջառ, ոչխար, գոհի կեմ-դամի, գոհաքերուքիւն եւայլն: Նմանապէս յարեթական ծագում ունեն եւ նախնական բնկերային կազմակերպութեան անունները, ինչպէս տոհմ, ժողովուրդ, ազգական, ժողով:

Մի խօսքով, Հայերը Կովկասեան աշխարհի միւս ժողովուրդների հետ միասին յարեթական բնիկներից ժառանգել են երկրագործութիւնը, մետաղագործութիւնը, աստուծոյաշտութիւնը, ատեւարի հիմնական տարրերը, ողջ խաղաղ մշակոյթը:

Արիա - եւրոպական տարրերը հայերի մօտ տիրապետող են. ոսգմական բառերի, գէնքի եւ ոսգմական սարքի եւ վարչութեան ու թագաւորութեան հետ աղքտիւթիւնն ունեցող բառերի մէջ եւ աղ բոլոր բառերը ծագում են իրաներէնից, յատկապէս՝ պարսկերէն լեզուից: Ինչպէս արիա - եւրոպացիք, ահալս եւ դէպի Հայաստան արշաւող բոլոր հետագայ մեծ դանդաճները, մէջը հաշւելով եւ սեղութիւններին ու մոնոսթիւններին, քաղաքականօրէն գերակշիռ դիրք էին ստանում ոչ իրենց խաղաղ քաղաքակրթութեամբ եւ ոչ իսկ մարմնաւոր ուժի ոգորութեամբ, այլ դերազանց դիւրոքական կազմակերպութեամբ եւ մերթնես հետ կապւած պետականութեամբ: Այստեղ էլ որոշ չափով կրկնեց հոսմայեցիների տիրապետութեան պատմութիւնը յոյների վրա: Մշակոյթով աւելի բարձր աստիճանի

վրա գտնուող բնիկների հետ ընդհարելուց յետոյ, ոչ դտարիւն ա-
րիացիներ ու իրանացիներ մնացին, ոչ էլ գտարիւն սելջուկներ, իսկ
մոնղոլները բոլորովին լուծւեցին տեղական ազգաբնակութեան մէջ:

Իրանացիների ստեղծած հին Հայկական թագաւորութիւնը ընկաւ
5-րդ դարի սկզբին, Քրիստոսից յետոյ. նա անմիջապէս որեւէ
տուրք չմտցրեց քրիստոնէական հիմքերի վրա կառուցւած Հայ աղ-
ղային մշակութի մէջ: Ինքնուրույն կերպով կազմակերպւած եւ ընտ-
րովի կաթողիկոսի գլխաւորութեան տակ գտնուող եկեղեցին միայն
հետագային դարձաւ Հայ աղղային կեանքի հիմքերից մէկը: Պաշտ-
պանելով Հայ ժողովրդի իրեն նեցուկ հանդիսացող մշակութային -
հասարակական ստեղծագործող խաւերը, եկեղեցին ապրում էր ժո-
ղովրդի ընկերային դարգացման բոլոր փուլերը: Յանձին զանազան
երկրներում գտնուող կուսակրօն հոգեւորականութեան համախումբ
ու կազմակերպւած վիճակի՝ նա պահեց իր կշիռն ու ղեկավարու-
թիւնը աղղային գործերում եւ անկման այն ժամանակաշրջանում,
երբ հոգեւորականութեան միւս մասը բոլորովին նւաստացած էր
ճնշւած ժողովրդի հետ միասին:

Հին Հայկական թագաւորութեան շրջանում քրիստոնէայ եկեղե-
ցին հեռու էր արքայական տնից եւ նոյնիսկ հակառակ էր նրան:
Պարսկական ծագում ունեցող Արշակունեաց հարստութիւնը ժամա-
նակ չունեցաւ ազգայնաճարութիւն: Արշակունիների պաշտօնական լեզուն
յունարէնն էր, որ աւանդաբար գալիս էր Աղեքսանդր Մակեդոնացու
ժամանակներից: Արշակունիների Հայաստանում կառուցւած շէնքերը
կրում են հռոմէական բնոյթ, ինչպէս, օրինակ, Փառնիի կոսպաշ-
տական տաճարը: Արշակունեաց շրջանի քաղաքների դարգացումը մի
կարեւոր չափով արդիւնք էր յարեթական առեւտրի մնացորդների
կամ օտար վաճառականների, գլխաւորապէս հրէաների եւ արամե-
ացիների ներգրաւման: Մոփսէս Խորենացին, իբրեւ աւատական Հա-
յաստանի տեսակէտների արտայայտիչ, չէ ծածկում իր վերաբերու-
մը դէպի քաղաքացիները, իբրեւ այն ժամանակւայ Հայ ազգի եր-
կրորդական, թէեւ արժէքաւոր տարրը: Մոփսէս Խորենացու այս
տեսակէտը, բնականաբար, ոչ թէ դարաշրջանի իրական պատկերն
է ներկայացնում, այլ իդէալականացած բոժոժումը Հայաստա-
նի առաջին Արշակունի թագաւորի մասին, համաձայն Խորենացու
ժամանակների, այսինքն՝ մօտաւորապէս 8-9-րդ դարի ազգային
գաղափարների: Հայոց ազգային վերածնութեան այդ դարաշրջա-
նում է, որ Հայոց գրականութեան մէջ երևան է գալիս ոչ միայն բո-
ւանդակ Հայաստանի միութեան գաղափարը, այլեւ Կովկասեան
աշխարհի արդէն ձեւակերպւած ազգային բոլոր խմբաւորումների՝

հայերի, վրացիների եւ աղանայիների, ինչպէս եւ այս միացեալ ուժի վրա համաշխարհային ղինւորական իշխանութեան հաստատման միտքը :

Որպէս միացնող ոյժ, Մովսէս Խորենացին ներկայացնում է հայոց առասպելական թագաւոր Տիգրանին : Նոյն գաղափարը էլ աւելի պայծառ դժերով Խորենացին վերադարձնում է Հայաստանի արչակունեաց առաջին թագաւոր Վաղարշակին : Միութեան նոյն այդ գաղափարը արտայայտում են եւ ազգային վերածնութեան այն վաւերագրերը, որոնք պատմում են քրիստոնէութեան յաջողութիւնների մասին Հայաստանում : Քրիստոնէութեան մուտքը հայ պատմագիրները ներկայացնում են որպէս ընդհանուր Կովկասեան դործ, որ միացնում էր հայերին, վրացիներին եւ աղանայիներին, նոյնիսկ արքայներին : Կովկասեան ժողովուրդների եղբայրական միութեան գաղափարով տոգորւել են ոչ միայն հայ հայրենասէրները, այլեւ ուղղափառ Բիւզանդիոնի աշխարհի մէջ խորունկ մտածող, որպիսին էր պատրիարք Փոտիոսը (Ծրդ դար) : Բիւզանդիոնն այն ժամանակ դեռ ի վիճակի չէր ըմբռնելու իրենի համար ստեղծագործական մեծ արժէք ներկայացնող այդ գաղափարը : Ընդհակառակը, Բիւզանդիոնը ոչինչի առջեւ կանգ չառաւ պատակտելու համար Կովկասեան աշխարհը եւ կործանելու այդ զօրաւոր աղբակը, որ այն ժամանակ քրիստոնէական մշակոյթի միակ յենարանն էր Արեւելքում : Այդ աղբակի տկարացման հետեանք էր խոշոր չափով եւ Բիւզանդիոնի անկումը :

Միութեան գաղափարները հայ պատմական վաւերագրերը ներկայացնում են եւ այն ժամանակ, երբ խօսում են քրիստոնէական լուսաւորութեան յաջողութիւնների մասին : Հայերէն այբուբենի դիւտը պատկերացւում է իրրեւ համակովկասեան նշանակութիւն ունեցող մի դէպք : Վաւերագրի հեղինակի ասլոած ժամանակը, սակայն, կամ միջովայրը այլեւս հաշիւի չէր առնում աղանայիներին, որպէս ինքնուրոյն ազգային հաւաքականութիւն, եւ համակովկասեան այս դործում հայոց թագաւորից յետոյ անդ էր տրւում միայն վրաց թագաւորին :

Երբ քրիստոնէութիւնը արմատներ ձգեց ողջ Հայաստանում եւ սկսեց ազգայնանալ, որի առաջին հետեւանքը եղաւ ոչ միայն հայկական, այլ վրաց այբուբենի դիւտը, հին հայոց թագաւորութիւնը, ամենայն հաւանականութեամբ, այլեւս գոյութիւն չունէր : Միայն տեղական բնոյթ կրող ազգայնացած քրիստոնէական առասպելը կարող էր հայկական այբուբենի դիւտը կապել արչակունեաց վերջին թագաւոր Վաղարշակի դործունէութեան կամ ժամանակի հետ : Սա

մի տուրք էր վերածնութեան դարաշրջանին, ըստ որի մարդիկ ուզում էին կապուել ոչ միայն ազգակից ժողովուրդներին, այլև հայրենի երկրի անցեալի հետ: Իրօք ընկերային միջավայրը, ուր ամբաստանուէր ազգային եկեղեցին, աղնականութիւնն էր, հայ նախարարները: Հայերէն տառերն առաջ հնարեցին Հայաստանի հարաւորեւելքում, անյայտ միախոնարների ձեռքով, Աստածաշնչի առաջին դրբերը թարգմանեցին «հայկական» լեզուի, եւ հայ նախարարները նպատակեցին թէ քրիստոնէական գրականութեան եւ թէ իրենց սըրտին հարազատ հայկական լեզուի տարածման բովանդակ Հայաստանում:

Իրանականութեան շրջանում Հայաստանը գտնուում էր Արեւելքի համաշխարհային դէպքերի հանգույցում: Կոստանտնուպոլսի Արեւելքի ու քրիստոնէայ Արեւմուտքի բախումները ոչ միայն Հայաստանում էին դարձանում, այլև տեղի էին ունենում նրա բնակիչների անմիջական մասնակցութեամբ: «Պայքարը հաւատի համար» 5-րդ եւ 6-րդ դարերի աւատական Հայաստանում միայն հայկական հոգերի աշխարհագրական սահմանում կատարւած պատահական մի դէպք էր, այլ մի օղակը երկու տարբեր կրօնա-ընկերային աշխարհների ընդհարման շղթայի մէջ. յարատեւ այդ պայքարում քրիստոնէայ կողմի շահերը պաշտպանւում են «Կովկասեան աշխարհի» քրիստոնէայ ժողովուրդների անջատ կամ միացեալ դէնքի ուժով եւ միայն հետագային, աստիճանաբար սկսում է մասնակցել եւ Բիւզանդական կայսրութիւնը:

Ի հարկէ, Հայաստանի դեղարեւտը այս դարաշրջանում դարձանում է համաշխարհային հոսանքների ընդհանուր կանոններով. օրինակի համար, քանդակադործութեան մէջ ընդօրինակում է հին քրիստոնէական շինարարութեան այս կամ այն տիպը, մտցնելով որոշ տեղական ատանձնայատկութիւններ: Նոյնքան ընդհանրական են եւ այն նիւթերը, որոնք ընդունւած են արդէն որոշ դարձացման հասած տեղական լեզուներով գրականութեան մէջ:

Տողորւած ամբողջ աշխարհին յատուկ ընդհանուր քրիստոնէաբանական խնդիրներով՝ հայ գրողները դադարաւարական այդ պայքարին մասնակից էին դարձնում լայն հասարակական խաւերը ոչ միայն Հայաստանում, այլև աւելի ընդարձակ շրջաններում. պայքարող կողմերը դասաւորւում էին ոչ թէ ըստ ազգային յատկանիշի, այլ եկեղեցական-հասարակական հոսանքներով. յաճախ միեւնոյն բանակում գտնուում էին տարբեր ազգութեանց ներկայացուցիչները, միեւնոյն ազգութիւնը բաժանւում էր հակամարտ կուսակցութիւնների: Այս կրօնական-մտաւոր խմորումը բարդացաւ մանաւանդ այն

կենսական վերելքով, որ ստացւեց իբրեւ հետեւանք պարսկահայերի եւ յունահայերի աւելի սերտ հաղորդակցութեան ու միութեան: Բնական է, որ յունական մտքի ղեկավար դերը աւելի ուժեղացաւ, երբ հայկական հողերի գրեթէ կէսը Պարսկաստանից անցաւ Բիւզանդիոնին, ուր քրիստոնէական նախանձախնդրութեամբ լեցւած հայ իշխանական դասը գտաւ իր ուժերի կենտրոնացման համար պահանջւած հիմքերը:

Հայ հոգեւորականութեան շրջանում տեղի է ունենում սիւրբապետ եւ յունապետ գրական դպրոցների պայքար, որ հող է պատրաստում ազգային ուղղութեան համար՝ որոշ թեքումով հարազատ իրանական մշակութային աշխարհից դէպի յունական լուսաւորութիւնը: Այդ պայքարի ելքի հետ կապւած են ազատագրումը սիւրբական դպրոցի միակողմանի եկեղեցական ազդեցութիւնից, յունական կրթութեան անմիջական իւրացումը իր փիլիսոփայական ու քերական գաղափարներով, այբուբենի կատարելագործումը, Ս. Գրքի թարգմանութեանց սրբագրութիւնը, ազգային ինքնուրոյն շահերի աճումը, որի կապակցութեամբ գրականութեան մէջ ուժեղանում է հետաքրքրութիւնը դէպի երկրի պատմական հարցերը: Նախարարները նպաստում էին մենաստանների գրական գործունէութեան զարգացման, հիմնում էին նոր վանքեր: Սրանց մէջ, զուտ քարոզչական կրօնական վարդապետութեան հետ մէկտեղ, յունական կրթութեան ազդեցութեան տակ, զարգանում էր յունասիրական մտաւոր հոսանքը՝ հիմնւած յոյն փիլիսոփայութեան, գլխաւորապէս Արիստոտելի խորունկ իւրացման վրա: Նա խաղաղ կերպով նախապատրաստեց աշխարհիկ լուսաւորութեան վերածնութիւնը եւ դրա հետ միասին հայ ժողովրդական կեանքի ինքնուրոյն սկզբունքների պարզաբանումը, ազգային ուղղութիւնը: Բայց այդ ժամանակ աւատապետական Հայաստանի գլխին պայթեց հին թագաւորութեան անկումից յետոյ առաջին աւերիչ կայծակը, որի առաջ բերած աւերը Հայաստանում, սահմանորոշ մի դիւր դարձաւ երկու արտաքին գործօնների՝ գտարիւն իրանականութեան եւ իրանական մահմեդականութեան միջև: Այդ դիւր անցնում է Տրդ դարի վերջի վրայով, երբ երկիրը բոլորովին կործանւած էր արաբների ձեռքով, նախարարները ենթարկւել էին դաժան բնաջնջման, քրիստոնէական քանդակագործութեան փառաւոր գործերը քար ու քանդ էին արւած: Մի խօսքով նախորդ դարերի մշակութային աշխատանքի բոլոր պտուղները հողի էին հաւասարեցւած:

Հայաստանի կործանումը արաբների ձեռքով հայ կրթւած շրջաններում առաջ բերեց զգացական — ումանտիկ մի տրամադրու-

Թիւն, հայրենիքի անցեալի իդէալականացում եւ բոլորովին նոր շինարարութիւն գերականութեան բնագաւառում՝ ընկերային – քաղաքական նոր հայեացքները համաձայն: Նկատուած է յամառ ձգտում վերանորոգելու վերջնական կործանումից փրկւած հին գերական յուշարձանները: Այդ յուշարձանների պահպանւած մասերն ու բեկորները, այլ եւ մնացած կապերը Հայաստանի ամենազարգացած վայրերի՝ Դւինի եւայլնի հետ նպաստում են գերական զարգացած ոճի պահպանութեան եւ հնի յաջող ընդօրինակման:

Նոսրանում են շարքերը այն նախարարները, որոնք աջակցում էին հայկական լեզւի մաքրութեան ու տիրապետութեան: Նախարարների մեծ մասը ոչնչացւած էր. մնացածներն էլ հեռանում են խալիֆաների մօտ, կամ Բիւզանդիոն: Սրանք բոլորն էլ «ապագա զոյնանում» են, աւելի ճիշտ, աստիճանաբար զրկւում են ազգային դէմքի յատկանիշերից, կրօնից ու լեզւից, բայց չեն կորցնում բնական եւ ներքին պատկերը, չեն կորցնում հարազատ ազգից ժառանգած հոգեւոր յատկութիւնները, որոնք նրանց մէջ հիմնաւորւած էին Կովկասեան մշակութային աշխարհի բազմադարեան աշխատանքով: Կարելի է հատորներ լեցնել՝ քաղելու զանազան ժողովրդների շրտամութիւնից, ուր արձանագրւած են Հայաստանից դուրս եկած աղնական կամ սովորական տարազիրների զինւորական կամ հանրօգուտ դործերը: Սա մի յիշատակելի ծառայութիւն է, որ ժողովուրդը մատուցել է մարդկութեան:

Բուն Հայաստանում, առեւտրական մեծ քաղաք Դւինի գլխաւորութեան տակ գտնուող կենտրոնական շրջանները, մօտան խալիֆայի կազմի մէջ եւ կազմեցին կէս-անկախ մահմետական իշխանութիւններ – էմիրութիւններ: Հայրենի երկրին հաւատարիմ մնացած հայ նախարարները ասպատարան էին որոնում Հայաստանի ներսերը, այն մասերում, որոնք զերծ էին մնացել արաբական գրաւումից: Այդտեղ կազմեցին անկախ իշխանութիւններ, որոնք հետադային դարձան թաղաւորութիւններ: Դրանց մէջ ամենէն աւելի տուտնութիւն ցոյց տւեց եւ գերակշիռ տեղ զբաւեց Անիի իշխանութիւնը, որ առաջ էր եկել բուն Հայաստանի ամենահիւսիսային մասում: Պատահականութիւն չէ, որ այս իշխանութիւնների ծագումը զուգադիպում է Պարսկաստանի ազգային զարթոնքի շրջանին, նրա իրանական ոգու բողոքին ընդդէմ ամէն ինչ հարթող խալիֆութեան, որովհետեւ հայ իշխանները ամենայն իրաւունքով կարող էին յաւանանքութիւն ցոյց տալ, թէ իրենց է պատկանում նախամահմեդական իրանականութեան լաւագոյն պահպանի պատիւը:

Հարաւարեւելքում հեղհեղէ հալւում է՝ այն ժողովուրդը, որ

խօսում էր «Հայկական» լեզուով: Այս վերջինը անհետանում է գործ-նական ասպարէզից՝ թողնելով խորունկ հետք միւս «Հայերէն» լեզւի հարաւային բարբառներում: Այս բաժանումը հարաւային-հայկական եւ հիւսիսային հայկական բարբառների արտացոլում է հայ ազգաբնակչութեան համապատասխան ազգազրական կազմը. նրանով բընորոշում են հայ ժողովրդի պատմութեան հետագայ երկու մշակութային հոսանքները:

«Հայկական» լեզւի թուլացումով ուժեղանում է ազգեցութիւնը տեղական կամ «Հայերէն» լեզւի, որ անմիջական ծնողն է մեր ժամանակների հայերէնի, եւ քրիստոնէական մշակոյթը համեմատաբար դառնում է աւելի մատչելի ժողովրդին: Ժողովրդի մէջ սկիզբ են առնում կրօնական խմորումներ, իբրեւ հետեւանք յաբեթական հաւատի ապրումների առաջ բերած հակազդեցութեան: Ծնւում են տեղական աղանդներ, որոնցից մէկը, Պօղիկեան անունով, ստանում է համաշխարհային նշանակութիւն շարժելով դէպի արեւմուտք՝ բարդանում է նոր գծերով եւ վեր է ածւում նոր ձեւերի: Տիեզերական քրիստոնէական վարդապետութիւններից մէկը՝ մոնոֆիզիտականը՝ ստանալով ուղղափառ եկեղեցուն մօտեցնող սրու առանձնայատկութիւններ, դառնում է հայերի ազգային եկեղեցին, որի հետեւանքով ուղղափառ հայ ազգաբնակչութիւն ունեցող ամբողջ շրջաններ անջատւում են հայութիւնից եւ ձուլւում յոյների կամ վրացիների հետ: Պայքարը յոյն-ուղղափառ դաւանանքի դէմ զուտ եկեղեցական գետնից փոխւում է ազգային հողի վրա եւ վեր է ածւում հայ - յունական կամ հայ-վրացական պայքարի, թէեւ յոյն-ուղղափառ կրօնի հետեւորդները զտարիւն հայեր էին:

Հին քրիստոնէական արեւստը տեղի է տալիս նոր, ազգային արեւստի առջեւ. հետզհետէ շինարարական նոր ձեւեր են ծնունդ առնում. սկզբի շրջանում, երկար ժամանակ, մինչեւ 10-րդ դարը շինողները զբաղւած են կործանւած տաճարների վերանորոգութեամբ: Հետագային, երբ հիմնւում է հայկական նոր թագաւորութիւնը, 10-րդ եւ 11-րդ դարերում, թագաւորները իրար հետ մրցում են փառահեղ տաճարների կառուցման գործում:

Նախարարները շարունակում են աջակցել մենաստանների դրական գործունէութեան. հիմնում են նոր վանքեր, որոնք վեր են ածւում ընդարձակ մշակութային հիմնարկութիւնների:

Ազգային-եկեղեցական հոսանքների ուժեղացումը քաջալերւում է հին ժամանակներից կամ ժողովրդի հաւատից բխող դարաւոր հիմնարկութիւնների կողմից: Ժողովրդի գիտակցութեան մէջ քրիստոնեայ հոգեւորականութիւնը բռնում է այն տեղը, որ կռապաշ-

սուրբեան շրջանում պատկանում էր քուրմերի դասին։ Ազգային հոգեւորականութիւնը վաղուց արդէն կազմակերպւել եւ որոշ նւիրապետութեան ձեւ էր ստացել։ Եկեղեցական նւիրապետութիւնից դուրս լայն զարգացում էր ստանում վարդապետական ուխտը, որ ընտրեալների միութիւն էր եւ կազմւած էր ժամանակի արհեստակցական միութիւնների սկզբունքով։ Ուխտի անդամի անունն իսկ՝ վարդապետ, որ նշանակում է ուսուցանող, յիշեցնում է որմնադիրները կամ ճարտարապետների միութեան պետի անունը. վարդապետ նշանակում էր նաեւ վարպետների պետ, ֆարտարապետ։

Վերաքննութեան է ենթարկւում ամբողջ պատմական գրականութիւնը՝ հիմք ունենալով եկեղեցական-կրօնական (հակաքաղեքեւոնական) շահերը. առաջ են գալիս նոր կամ ի նորոյ լմբագրող աշխատութիւններ եկեղեցական կեանքի բոլոր բնագաւառների համար։

Առանձնապատուկ ժողովրդական լեզու ունեցող նոր միջավայրը ստիպում էր գրական յուշարձանները յարմարցնել ժողովրդական կենդանի լեզւին, սակայն կենդանի լեզւի տարրերի առատութիւնը երկերի մէջ պատճառ է դառնում, որ նրանք գրական խաւերում յաջողութիւն չունենան։ Միւս կողմից, ժամանակի գրողները, որոնք բացառապէս պատկանում էին հոգեւորական դասին՝ հաւատարիմ մեռած լեզւի աւանդութիւններին, բնականաբար, խանգարում են, որ մատենագրութիւնը դառնայ լայն զանգւածների մատչելի, լինի իրապէս ժողովրդական։ Վերածնութեան առաջին իսկ վայրկեանից նախարարները պատուէր տալով գրի առնել իրենց տոհմի գործունէութիւնը նպաստում են ազգային պատմութեան զարգացման։ Մանաւանդ Բագրատունեաց իշխանները շատ էին աշխատում հաւաքել իրանական ծագում ունեցող ժողովրդական բանահիւսութիւնը. նրանց աչքին Հայաստանի թագաւորութեան վերականգնման հեռանկարը պատկերանում էր իբրեւ նախարարների սրտին հարազատ իրանական մշակոյթի վերականգնում, որպէս հակակշիռ մահմեդական քաղաքակրթութեան, բայց յունական գրականութեան գաղափարներով սնւած հայ գրողները իրանականից խորշում էին ոչ պակաս, քան մահմեդական մշակոյթից։ Յաիշտակած եկեղեցական-ազգային գաղափարով՝ հայ պատմագրութիւնը խզում է ամէն կապ յարեթական աշխարհի հետ. Հայաստանի մշակութային նւաճումների համակովկասեան նշանակութիւնը մթաքնում է։

Բագրատունեաց հայ թագաւորները, վերականգնելով իրանական աւանդութիւնները՝ իրենց յայտարարեցին շահնշահներ, այսինքն՝ արքայից արքաներ եւ ընթանալով յարեթական ժողովուրդների

միացման պատմական ճանապարհներով՝ յաջողեցին թագաւոր դառնալ հայկական եւ վրացական երկրներէ, որ նրանց իրաւունք տւեց իրենց անւան մէջ մտցնել «թագաւոր հայոց եւ վրաց» տիտղոսը: Բայց հայոց թագաւորի նշանակութիւնը նսեմանում էր հայոց եկեղեցու համալգային պետի՝ կաթողիկոսի կողմից, որի լիցիանութիւնը արդէն ա՛յն ժամանակ, նւիրագործւած դարաւոր աւանդութեամբ, տարածւած էր բոլոր հայերի վրա, Բագրատունեաց թագաւորութեան սահմաններէց էլ դուրս:

Միւսնոյն ժամանակ երկրի ներսը, մի կողմից տեղի էր ունենում նիւթական միջոցների կենտրոնացում, սակաւաթիւ ազնւակաւութեան եւ աւատականացած եկեղեցու ներկայացուցիչների ձեռքին, միւս կողմից, գիւղացի ժողովուրդը ճնշւում էր ծանր տուրքերի եւ հալածանքների տակ. նախարարներն ու եկեղեցին անողորմ կերպով հարստահարում էին ազգաբնակչութիւնը եւ դաժանօրէն հալածում, մանաւանդ, կրօնական հայեացքների տարբերութեան համար:

Դրանց շարունակում է Բիւզանդիոնի թշնամական վերաբերումը գլխաւորապէս ա՛յն պատճառով, որ մահմետականները ճանաչել էին Կովկասեան աշխարհի, ա՛յն ժամանակեայ բառով ասած, «հիւսիսային ժողովուրդների» եւ, առաջին հերթին, հայ թագաւորների միջազգային դերը: Բիւզանդիոնի արշաւանքները դէպի Հայաստան ու Վրաստան ստացան պատժիչ գործողութեանց կերպարանք, եւ ի վերջոյ տեղի ունեցաւ հայոց Գագիկ Բ. թագաւորի դաւադիր հրաւէրը Բիւզանդիոն եւ Հայաստանի վերջին թագաւորութեան անկումը 1043 թ.:

Սելջուկների ներխուժումը քսան տարի յետոյ եւ հիւսիսային Հայաստանի կործանումը հարուստ մայրաքաղաք Անիի հետ միասին մի պահ կարծել տւեց թէ հայ ժողովրդի գոյութիւնը բուն հայրենիքում վերջանում է: Այդպէս էին կարծում ժամանակակից հայ պատմագիրները: Պեղումներից դուրս եկող քարերից տեսնում ենք, որ 1061 թ. մինչեւ 1150 թ. ամէն շինարարութիւն կանդ էր առել բուն Հայաստանում, թէեւ մշակութային աշխատանքը չէր մեղել վերջնականապէս: Ոգին ընկճւած էր եւ մարդու ներքին կրօնական վերանորոգութեան մէջ էր մխիթարութիւն փնտրում՝ «մանկով անմիջական հաղորդակցութեան մէջ Աստծոյ հետ, առանց եկեղեցական ծիսակատարութեան եւ նւիրապետութեան»: Կրօնական այս դէրվիշութիւնը, որ Հայաստանում զարգացաւ 10-րդ եւ 11-րդ դարերին, պաշտօնական եկեղեցու կողմից ընդունեց թշնամանքով եւ խիստ հալածանքի ենթարկեց:

Բուն Հայաստանում ժողովրդական դանդաճները Հայրողացան լայնօրէն օգտագործել այդ ստեղծագործական սկզբունքները, որովհետեւ եկեղեցու դաժան հալածանքները պաշտպանութիւն գտան եւ նախարարները կողմից, իսկ հետագային տիրող դարձած նոր դատակարգը՝ հայ քաղքենին հեռու էր կանգնած թէ հասարակ ժողովրդից եւ թէ, առհասարակ, նրա կրօնական ասպարեաներից:

Հայկական անկախութիւնը վերածնեց եւ աւատապետութիւնը ծաղկեց գաղութում, Կիլիկիայի մէջ, ուր հեռաւոր հարաւարեւմուտքում, Միջերկրական Ծովի եզերքին, տարագիր հայ նախարարները հիմք դրին նոր թագաւորութեան: Այս ձեռնարկի յաջողութեան նպաստեց վերջացի ազգաբնակչութիւնը, որի ներգաղթը դէպի Կիլիկիա վաղուց էր սկսւած հարաւային Հայաստանից, որ մտել էր լատիֆատի սահմանների մէջ: Կիլիկիայի գաղութային պետութիւնը ահագին նշանակութիւն ունեցաւ բուն Հայաստանի մշակոյթի պատմութեան համար: Նա հայերի առջեւ բաց արաւ Եւրոպայի դուռը, մասամբ մօտեցրեց Եւրոպային: Եւ հարաւային հայերի ձգտումը կապելու արեւմտեան Եւրոպայի կաթոլիկ մշակոյթի հետ դեռ այն ժամանակները բուն բողոք առաջ բերեց հիւսիսային հայերի մէջ: Հին - հայկական դրականութեան յուշարձանների մեծ մասը կրում է Կիլիկիան հայերի աշխատանքի դրոշմը: Կիլիկիայում զարգացաւ հայոց, այսպէս կոչւած, արեւմտեան - հայկական կամ, աւելի ճիշտ, հարաւային - հայկական արւեստը: Այստեղ սկիզբ դրեց հայերէն գրական նոր, նոյնպէս հարաւային լեզւին, որ հետագային ստացաւ արեւմտեան լեզւի անունը, թէեւ իր հիմքում գտնուում է հարաւային - հայկական բարբառը:

Բուն Հայաստանում աւատական կեանքը մէկէն վերջ չգտաւ: Անիի կործանումից յետոյ հայ ազգային ձգտումներով տագորւած իշխանական միջնախորը պահպանեց հիւսիս - արեւելեան Հայաստանում, ուր կազմեց Խաչենի իշխանութիւնը, որ աչքի ընկնող դեր խաղաց մոնղոլական տիրապետութեան շրջանում: Բուն հայոց քաղաքական կենտրոնը մասամբ սկսեց տեղափոխւել դէպի հիւսիս, արիւնով եւ մշակութային աւանդութիւններով հարազատ յարեթական երկիրը, ուր կազմակերպւում եւ արդէն կարեւոր չափով ձեւակերպւել ու ամրացել էր վրաց ազգային հաւաքականութիւնը:

Այդ այն դարաշրջանն էր, երբ Առաջաւոր Ասիայում փթթում էին մանր իշխանութիւններն ու թագաւորութիւնները: Մանր քրիստոնեայ թագաւորութեանց ուժերի գերակշռութեան հետ կապւած են եւ խաչակրաց արշաւանքները Եւրոպայից: Կովկասեան աշխարհում Բագրատունեաց թագաւորութեան անկման տարիներին նոյն

Բազմաթիվների ձևով ստեղծված էր վրաց թագաւորութիւնը : Բազմաթիվների ձևով ստեղծված արքայական թագաւորութիւնը սկզբում պայքարում էր հայոց թագաւորութեան դէմ , բայց խորտակելով մահմեդականների տիրապետութիւնը կողմնացում եւ քշելով նրանց Թիֆլիսից , նա վերածւեց վրաց ազգային հաւաքականութեան , որ ձգտում էր համախմբել կողմնակից յարեթական ու կէս-յարեթական բոլոր ցեղերը , որոնց թւում եւ հայ ժողովուրդը : Բայց շուտով , 13-րդ դարի առաջին կեսերին , պայթեց մի նոր փոթորիկ՝ մոնղոլական արշաւանքը , որ խորտակեց եւ վրաց թագաւորութիւնը :

Այդ վրաց թագաւորութեան ամենափայլուն ժամանակները , 13-րդ դարի սկիզբը , նորից ուժեղացաւ քաղաքների եւ առաջին հերթին վերածնւած Անիի նշանակութիւնը : Հայկական նոր քաղաքների հետ միասին աճում ու զարգանում էր եւ հայ քաղքենի դասակարգը : Հայ իշխանները դեռ գոյութիւն ունէին եւ մեծ դեր էին կատարում , բայց ոչ որպէս ազգային - կազմակերպած հայկական մի ոյժ , որի տեղը բռն Հայաստանում զբաղեւ էր քաղքենի տարրը՝ հարուստ առեւտրականների եւ արհեստաւորների դասակարգը իր համաշխարհային կապերով : Սրա շնորհիւ վերածնւեց բռն Հայաստանի մշակութային կեանքը : Գրականութեան մէջ մուտք գործեց քաղքենի - աշխարհիկ հոսանքը : Ստեղծւեց մի նոր հայկական արեւստ , որի ճարտարապետական գլուխ գործոցները այսօր էլ , իրենց աւերակ վիճակում , հիացում են պատճառում արեւստի ամենանուրբ դնահատողներին : Եկեղեցական ճարտարապետութեան կողքին զարգացաւ եւ քաղաքացիականը՝ լայն հիմք ունենալով աւելի սերտ կապը իրանա - մահմեդական արեւստի հետ : Այդ դպրոցի հայ քանդակագործները եղան սելջուկեան թիւրքերի թագաւորութեան մահմեդական արեւստի յուշարձանների կառուցանողները : Ամբողջ այդ ազգային - մշակութային վերելքը կապւած էր ահագին նիւթական հարստութիւնների կուտակման հետ հայ քաղքենիների եւ վանքերի ձեռքին : Քաղաքների մանր արհեստաւոր - գործաւոր զանգվածների եւ գիւղացիութեան տնտեսական ստրկացումը պահանջ էր դարձնում գտնելու խաղաղ լուծման մի էլը , որ՝ դատելով քաղաքային ընակչութեան ամենափարի խաւերի մտաւոր բարձր աստիճանից եւ հայերէն գրագիտութեան տարածման չափից նոյն այդ խաւերի մէջ՝ տեղի ունեցաւ խաղաղ բնաշրջման ներքին միջոցներով : Բայց ... վերահասաւ մոնղոլական արշաւանքը , որ կործանեց վրաց թագաւորութիւնը եւ քար ու քանդ արաւ Հայաստանի ծաղկած քաղաքները , որոնց թւում եւ Անին : Քաղաքները խորտակւում էին մոնղոլական

ծանր տուրքերի ճնշման տակ: Հակառակ մոնղոլ խաների ձեռք առած միջոցների վերականգնելու համար հայկական երկրի նախկին հասոյթաբերութիւնը, չնայած Անիին շնորհած ներքին ինքնավարութեան, — այլևս կարելի չեղաւ անկման առաջն առնել. ծայր տրւեց հարուստ քաղքենիութեան, հայ առեւտրաւ — արդիւնաբերող դասակարգի արտագաղթը բուն Հայաստանից: Հայութիւնը բաժանւեց երկու հատածների — ազգի հիմնական մասը մնաց հայրենի երկրում՝ ճնշւած ու հարստահարւած, իսկ միւս մասը ցրւեց դանադան երկրներ, ուր տառապում էր հայրենաբաղձութիւնից:

Հայրենիքում դեռ մնում էր երկու օաղիս, ուր դեռ զգացւում էր աղատութեան շունչը — հիւսիս-արեւելքում, սլաւոնի տիրապետութեան սահմաններում՝ Ղարաբաղը, ուր տեղական մելիքների մէջ դեռ պահւել էին ազգային ազնականութեան մնացորդները, եւ հարաւ — արեւմուտքում՝ Զէյթունում, ուր ապրում էին անկախ հայ լեռնականները: Մնացած դանդաղ բաղկացած էր ճնշւած, հարստահարւած եւ արհամարհւած գիւղացիութիւնից եւ մանր արհեստաւորութիւնից: Այս մտայն վիճակը տեւեց 450 տարի, իսկ որոշ տեղեր՝ նաեւ աւելի: Երկրի ժողովրդի մի մասը լքում էր հայրենի հողերը եւ գնում գէպի օտարութիւն: Այսպիսով մի շարք քաղաքներում, բայց մանաւանդ Պոլսում հաւաքւեց տասնեակ հազարներով հարուստ եւ ունեւոր հայ բնակչութիւն, որ բոլորովին կտրւեց հայրենի երկրից: Սերունդէ սերունդ ուժեղանալով գաղութների մէջ՝ հայութիւնը կրճատում էր հայաբնակ շրջանները բուն Հայաստանում եւ այդպիսով թուլացնում երկրի հայութեան ոյժը:

Քրիստոնեայ Արեւելքի ամենաքաղաքակիրթ ժողովուրդներից մէկի հիմնական մասը թողնւած իր դառն ճակատագրին, դատապարտւած էր արհեստական մայրենացման, գրւած էր ուրախ խալտառակ գրութեան մէջ, արհամարհւած իր ուժով տիրապետող մահմետական ժողովրդի աչքին: Եւ այս լքւած եւ արհամարհւած գիւղացի բնակչութիւնը դեռ իր մէջ եռանդ էր գտնում պահպանելու ազգային դիմադիր — յեղուն, հաւատը եւ ազգային հոգաբարձութեան զգացումը: Ազգային ինքնապաշտպանութեան գործում նրան ոյժ էր տալիս քրիստոնէութիւնը, բայց այլևս ոչ թէ եկեղեցական, այլ կենցաղային քրիստոնէութիւնը իր դարաւոր ժողովրդական ուխտագրնադութիւններով, ժողովրդական հաւաքոյթներով ու խաղերով. նրան դատաւարակում էր դրականութիւնը, բայց ոչ դրաւոր, այլ բանաւոր ժողովրդական բանահիւսութիւնը, որ երգւում էր աշուղների բերանով. ոգեւորում էր պատմութիւնը, բայց ոչ գրքերի, այլ կենդանի, ժողովրդական աւանդութիւնների եւ հին ազգային շէն-

քերի աւերակների գեղարւեստական ձեւերի մէջ պահւած պատմութիւնը: Բայց եւ այնպէս հայերէն խօսքին ու հայ ազգութեան ըստ պառնում էր փճացումը: Մահմեդական պարսիկների, արաբների եւ թիւրքերի խօսքի հեղեղները ողողում էին հայերէն լեզուն: Կենդանի հայ բարբառները դիմադրկելով վտանգին ենթարկւելու առտիճան ներգրաւում էին նոր - պարսկերէն, քրդերէն, արաբերէն եւ, մանաւանդ, թիւրքերէն բառեր եւ արտայայտութիւններ: Մահմեդականների հետ կենակցելուց փոխւում էր հայ ժողովրդի հոգեբանութիւնը. տեղ - տեղ հայերը խառնութիւն էին ընդունում եւ, վայրէ համաձայն, արարանում կամ թիւրքանում էին: Եւ ահա այստեղ է, որ օղնութեան հասան հայկական գաղութները:

Առաջին հայ գաղութները դարդանում էին բուն Հայաստանի եւ դանազան ժողովուրդների միջեւ եղած առեւտրական յարաբերութիւնների ուղղութեամբ: Հայ առեւտրական դատակարգի յետեւից դնում ու տեղաւորում էր եւ հայ հողադործ դատակարգը:

Հայ առեւտրականներն աչքի ընկան դեռ արաբական առեւտրի փայլուն ժամանակները: Հայ առեւտրական մի գաղութ ծագկում էր Վորդայի ափերին, հին բուլղարական թագաւորութեան սահմաններում: 13-րդ դարում եւ աւելի ուշ հայ գաղութներ երեւան կիան ոչ միայն հարեւան Վրաստանում, այլեւ Միջին Ասիայում, Խրիմում, որը մի ժամանակ Ծովային Հայաստան (Arménia Maritima) էր կոչւում, Լեհաստանում, ուր հայերին իրաւունք էր տրւած սեփական դատարաններ ունենալու, եւ յատին երկրներում: Արտագաղթի հոսանքը սատկացաւ, մանաւանդ, Կիլիկիան թագաւորութեան անկումից յետոյ (1375 թ.):

Ազատ արտագաղթին յաջորդեց եւ բուն արտագաղթը (Շահ Աբաս եւային): Այս յօժարակամ ու բունի գաղթականութիւնները ծանրը փորձութիւնների մատնեցին հայերին: Դեռ 15-րդ դարում Մկրտիչ Նաղաշը հայոց գրականութեան մէջ մտցրեց պանդուխտի հայրենարազութեան բանաստեղծական արտայայտութիւնը. -

Հոգ մի՛ ասեր դարիպ, թէ չէ իմ սիրտս կարունի,
Ղարիպն ի յօտար երկիր դէմ խիստ դիժար կուլիմի,
Զինչ հաւքն երամէն ի գաւտ մոլորած մի տեղ չի հաճցի,
Այնչափ երերուն կեանայ միմչ որ իւր երամն հասնի:*)

Սկզբի ժամանակները բոլոր գաղթականները մտքով կապւած էին Հայաստանի հետ, ապրում էին Ազատ Հայաստան փերադառնալու յոյսով: Այդ ժամանակաշրջանի հայ բանաստեղծների երկերն

*) Մկրտիչ Նաղաշ, Վաղարշապատ, 1898, էջ 35:

լիքն են այդ արամադրութեամբ, որ յաճախ ստանում է համաշխարհային վշտի բնույթ անցողական կեանքի մասին:

Եկեղեցի, վանք, նախնիքների թողած թանգարժէք ձեռագիրներ, որ ու սրբազան անօթների հաւաքածոներ, դպրոց - ահա՛ այն ժամանակայ իւրաքանչիւր հայ դպրութի յատկանիշը:

Հայերի ձգտումը դէպի արեւմտեան Եւրոպան առաջ եկաւ հարաւային հայերի տաճած համակրանքից, որ զարգացել էր շնորհիւ Կիլիկիայի ունեցած մշակութային եւ քաղաքական կապերին Եւրոպայի հետ: Հարաւային հայերը Եւրոպայից, Փրանկներից էին սպասում քրիստոնեայ Հայաստանի փրկութիւնը:

Հարաւային հայերի ջանքերով բացւած ճանապարհով Արեւմտեան Եւրոպայից դէպի արեւելք շարժւեցին գլխաւորապէս կաթոլիկ մարդապետները, իսկ նրանցից յետոյ, շատ աւելի ուշ, նաեւ բողոքական եւ այլ եկեղեցիների քարոզիչները: Նրանք յաջողութիւն ունեցան գլխաւորապէս հարաւային հայերի հիմնած դպրութիւններում: Լեհահայերը, կաթոլիկութիւն ընդունելուց յետոյ, հեռացան սկսեցին կորցնել իրենց ազգութիւնը եւ լուծւեցին լեհ եւ հունգար ազգութիւնների մէջ: Վրաստանում բնակող ազգազայնացած հայութեան մի մասը, որ իր մայրենի լեզուն փոխել էր վրաց լեզուի հետ, նոյնպէս ընկաւ կաթոլիկ եկեղեցու գիրկը: Արեւմտեան Եւրոպայից եկող միախոնարների քարոզն ու մարդապետութիւնը բուն դիմադրութեան հանգիստեցին գլխաւորապէս բուն Հայաստանում:

Ի վերջոյ, Կոստանեան աշխարհի հակումը ուղղւեց դէպի հիւսիս: Առաջին գիմումը Ռուսաստանին եղաւ վրաց թագաւորների կողմից: Նոյն ճանապարհով գնացին եւ Ղարաբաղի հայ մելիքները:

Հայերը Ռուսաստանին ծանօթ էին ի վաղուց անտի, իրենց աւելարկան դպրութիւնների միջոցով: Վրաց թագաւորների գիմումը վերջացաւ Վրաստանի միացումով Ռուսաստանին, 1801 թւին: Հայկական նահանգների գրաւումից յետոյ, 1828 թւին, Ռուսաստանում հայկական եկեղեցին ամբաստնուեց թէ օրինական եւ թէ գործնական տեսակէտներից. հայոց կաթոլիկոսը պահեց իր հոգեւոր իշխանութիւնը բոլոր հայերի վրա:

Մօտ 75 տարի առաջ Ռուսաստանում ստեղծւեց ուսումնական դրական լեզուն՝ հիմք ունենալով հիւսիսային հայերի բարբառը: Վերածնւած հայ գրականութիւնը իր զարգացման բարձրագոյն ձեւերն ստացաւ բազմադարեան հայկական քաղաք Թիֆլիսում, որ յետոյ դարձաւ Վրաստանի մայրաքաղաքը: Վրաստանի հայ դպրութիւնները բնական ձգտում գրացին դէպի լքած հայրենիք եւ դպրոցի ու գրականութեան շնորհիւ սկսեցին փերածնւել եւ վրաց հաւաքա-

կանութեան երրորդ դասակարգի վիճակից վերածել հայ հասարակական ուժի:

Ռուսաստանից էր, որ թիւրքիս գնացին թիւրքահայ գիւղացիութեան հոգեւոր վերածնունդի առաջին ռազմիրանները: Ռուսաստանում էր, որ ծագեց թիւրքահայոց ազատագրական շարժման գաղափարախօսութիւնը: Ռուսաստանում էր նոյնպէս, որ ծնունդ առաւ դործի ընկերակցութիւնը՝ յայտնի Դաշնակցութիւնը, որ հին կղերական ու նոր քաղքենի հիմնարկութիւնների բացած ճանապարհից դուրս, ելք է որոնում դէպի նոր, իսկական ժողովրդական ճանապարհը:

Կովկասեան աշխարհի ընդհանուր մշակոյթի եւ նրա հետ կապած սեփական հոգեւոր անկախութեան պաշտպանութեան մէջ նոյն աշխարհի հազարամեայ քաղաքակրթութեան պաշտպանութեան համար վարած ընդհանուր ազատագրական պայքարում քաղաքակիրթ եւ անքաղաքակիրթ բռնաւորները դէմ, հայ ժողովուրդը իր հայրենիքում զրկեց հին ու նոր երկու թաղաւորութիւններից, զրկեց ազգային ազնւականութիւնից, զրկեց հայրենի քաղաքների քաղքենի դասից, զրկեց հարազատ հողի մեծ մասից, զրկեց վերջապէս, իրար յաջորդող առաջաւոր ընկերային ուժերի ստեղծած փայլուն մշակութային յաջողութիւններից: Սակայն, պահեց իր գործոն ուղին, որ դադութներում, քաղքենի շրջաններում, թիւրք բռնակալութեան դէմ մղող կռում, պայքարի քաղաքակրթական ղէնքեր կուեց նրա համար: Միայն դրա մէջ է իրակոն երաշխիքը հայ ժողովրդի ազգային վերածնութեան յօդուտ բովանդակ Կովկասի մշակութային աշխարհի:

Հայերի ազգային պարտականութեան գիտակցութիւնը լայն հիմք է դնում 15 դարերի տարածութեան վրա դարձացող քրիստոնէական հարուստ գրականութեան մէջ: Դա մի գերադոյն պարտականութիւն է ազգի եւ մարդկութեան առջեւ: Բայց նոյն այլ փայլուն ստեղծագործութիւնը որ չմարեց նոյն իսկ ամենամոռայի բարբարոսութեան շրջանում եւ անչէջ կանթեղի պէս վառ մնաց անընդհատ, անմանելի պարտականութիւն է դնում եւ մարդկութեան վրա: Ինքն իրեն քաղաքակիրթ համարող ո՛չ մէկ ժողովուրդ, որ զգայուն է դէպի հոգեւոր նւաճումներն ու գեղեցկութիւնները, որ ուշագիւր է մարդկային ստեղծագործ ուժերի վերաբերմամբ, չի կարող խուսափել իր վրա ընկած պարտականութիւնից՝ կենդանի ու վառ պահել այդ նւաճումներն ու գեղեցկութիւնները:

Փարիզ.